

УДК 378+159.9+377.35

М. Й. Казанжи

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО ДІЯЛЬНОСТІ У СКЛАДНИХ УМОВАХ

У статті викладено основні результати дослідження специфіки особистісних характеристик, що відіграють значну роль у формуванні психологічної готовності до діяльності у складних умовах (на прикладі спеціалістів морського флоту). Визначено перелік особистісних характеристик, що відіграють значну роль у психологічній готовності – це адаптивність, вміння вирішувати конфліктну ситуацію, стресостійкість, прийняття себе та інших, емоційний комфорт, внутрішній контроль, контактність, самоприйняття, гнучкість поведінки, пізнавальні здібності, товариськість, креативність, сміливість, емоційна стабільність, самодостатність, готовність до ризику тощо. За результатами дослідження виділено емоційно-вольовий, мотиваційно-смысловий, когнітивний, комунікативний, виконавчий, самодостатньо-актуалізований та морально-нормативний типи психологічної готовності до означеної діяльності.

Ключові слова: діяльність у складних умовах, типи готовності, особистісні характеристики, психологічна готовність, компоненти готовності.

В статье изложены основные результаты исследования специфики личностных характеристик, играющих большую роль в формировании психологической готовности к деятельности в сложных условиях (на примере специалистов морского флота). Определено перечень личностных характеристик, играющих значительную роль в психологической готовности – это адаптивность, умение решать конфликтную ситуацию, стрессоустойчивость, принятие себя и других, гибкость поведения, познавательные способности, общительность, креативность, смелость, самодостаточность, готовность к риску и пр. По результатам исследования выделено эмоционально-волевой, мотивационно-смысловой, когнитивный, коммуникативный, исполнительный, самодостаточно-актуализированный и морально-нормативный типы психологической готовности к указанной деятельности.

Ключевые слова: деятельность в сложных условиях, типы готовности, личностные характеристики, психологическая готовность, компоненты готовности.

The article describes the main results of the study devoted to the specifics of personal characteristics that play a major role in the formation of psychological readiness to the activity in difficult conditions (by the example of Navy specialists). A list of personal characteristics that play a significant role in psychological readiness has been determined. They are adaptability, ability to solve conflict situations, stress tolerance, acceptance of oneself and others, flexibility of behavior, cognitive abilities, sociability, creativity, courage, self-sufficiency, willingness to take risks and so on. According to the results of the study emotional-volitional, motivational-semantic, cognitive, communicative, executive, self-sufficient-actualized, moral-normative types of psychological readiness to the mentioned activity have been defined.

Key words: activity in difficult conditions, types of readiness, personal characteristics, psychological readiness, components of readiness.

Постановка проблеми. Ускладнення, динамічні перетворення в різних сферах людського життя висувають нові вимоги до людини сучасності. Насамперед до осіб, професійна діяльність яких безпосередньо пов'язана з функціонуванням в екстремальних умовах: пожежники, правоохоронці, військові, працівники морського флоту тощо. Розглянемо означену в межах нашої статті проблему психологічної готовності до діяльності у складних умовах на прикладі спеціалістів морського флоту. Адже в Україні – морській державі, а тим паче, в Одесі – місті біля моря, професія працівника такої сфери досить розповсюджена, що зумовлено як зростанням кількості морських перевезень, високим рівнем матеріального забезпечення моряків, так і певною романтикою цієї професії та відповідністю їй особистісних особливостей людини, що її обирає. Значну роль у формуванні такої «відповідності» відіграє психологічна готовність до діяльності у складних умовах, яка базується на специфічному поєднанні особистісних якостей людини і є показником та критерієм її професійної придатності.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій за темою. В основному досліджують окремі аспекти діяльності у складних умовах (В. А. Бодров, Т. Л. Миронова, Є. О. Клімов, Ю. В. Уваров, В. Д. Шадріков, В. В. Сагалаєв, М. А. Рєпін, Ю. П. Платонов, О. П. Єрмолаєва, А. П. Панфілова та ін.). Невелика кількість праць

торкається безпосередньо проблематики психологічної готовності до діяльності у складних умовах саме фахівців морського флоту (В. Г. Корейш, А. Ю. Побідаш, О. К. Мітракова, Н. В. Герошенко, А. А. Іванова, М. Г. Ставицький та ін.). Водночас доводиться констатувати обмеженість кола робіт із вивчення психологічної готовності до діяльності у складних умовах та необхідність її постійного оновлення через трансформації вимог до фахівців, появу нових небезпек та чинників, що вимагають специфічної підготовки.

Відповідно, **метою статті** є визначення кола психологічних характеристик людини, сукупність яких можна розглядати у якості особистісних показників психологічної готовності майбутніх фахівців морського флоту.

Матеріали і методи. В емпіричному дослідженні було використано комплекс психодіагностичних інструментів, який склали: «Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник» (Р. Кеттелл), «Шкала соціально-психологічної адаптованості» (К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація А. К. Осницького), «Способи регулювання конфліктів» (К. Томас), «Діагностика стану стресу» (К. Шрайнер), «Методика оцінки рівня самоактуалізації особистості» (Е. Шостром, адаптація Л. Я. Гозмана), «Методика діагностики рівня готовності до ризику» (Г. Шуберт). Була застосована також створена нами (сумісно з В. В. Тихонюк) самооціночна анкета задля виявлення специфіки готовності до діяльності в екстремальних (складних) умовах.

Дослідження проводилося на базі Морського коледжу технічного флоту від Одеської національної морської академії. Вибірку склали курсанти (спеціалізація «Судноводіння на морських шляхах») і фахівці, що закінчили навчання та працюють у цей момент за фахом. Загалом – 100 осіб.

Обрання такої вибірки продиктовано специфікою цієї спеціальності: саме судноводії є тими фахівцями у сфері морських перевезень, які мають приймати рішення щодо забезпечення не тільки їх особистої безпеки, а й безпеки судна та екіпажу у складних ситуаціях, збереження вантажу та ін., тобто характеризуються складністю робочих функцій та відповідальністю за життя людей та матеріальні цінності на фоні особистісного ризику [4].

Проводився кількісний та якісний аналіз отриманих первинних даних. Статистична обробка проводилась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 16.0 for Windows.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна готовність є багатовимірним поняттям, конкретний смисл якого змінюється в залежності від предметної сфери прикладання, концептуального підходу, термінологічного оточення та інших факторів. Безперечно одне: детермінованість готовності соціально-психологічними властивостями особистості. Для проблематики реалізації професіонала суттєвим є розрізнення готовності до дії та готовності до діяльності. Психологічна готовність до діяльності – частина психологічного потенціалу людини, актуалізована для використання в конкретному поведінковому акті (готовність до дії) [2]. Професійна ж непридатність обумовлена недоліками в підготовці спеціалістів, незадовільним станом його мотиваційної чи емоційно-вольової сфери, професійних здібностей та інших якостей [1], тож високий рівень психологічної готовності до діяльності нівелює фактор професійної непридатності.

Було виділено компоненти психологічної готовності до діяльності у складних умовах. Цей перелік, згідно теоретичних положень, склали показники, які розкривають суть психологічної структури готовності до діяльності:

1) емоційно-вольовий (ступінь вираженості позитивних емоцій, емоційна усталеність, наполегливість, емоційна зрілість, життєрадісність, активність, сміливість, високий контроль поведінки);

2) мотиваційно-смісловий (бажання оволодівати цією професією, правильне уявлення щодо її особливостей);

3) когнітивний (відображає високий рівень мисленнєвих здібностей, особливості виявлення та розв'язання практичних завдань, самостійність і незалежність у рішеннях, гнучкість, логічність);

4) комунікативний (відображає рівень товариськості; домінантність у стосунках, гнучкість, винахідливість, оптимістичність, ентузіазм);

5) виконавчий (ступінь готовності до екстреної дії, стресостійкість, адаптивність, конструктивні способи виходу з конфлікту);

6) морально-нормативний (дотримання моральних норм суспільства, моральна зрілість, дисциплінованість, добросовісність).

7) самодостатньо-актуалізований (готовність до самотності, пов'язаної з діяльністю; бажання розкрити свої вміння, особистісні резерви).

У сукупності такі показники утворили параметр загального рівня психологічної готовності до діяльності у складних умовах.

Розглянемо спочатку відомості, отримані за допомогою кількісного аналізу. Так, за результатами обчислення відповідних кореляцій встановлено, що загальний рівень психологічної готовності до діяльності у складних умовах додатно пов'язаний на високому рівні значущості (1%, 5%) з адаптивністю, прийняттям себе та інших, емоційним комфортом, внутрішнім контролем, гнучкістю поведінки, самоприйняттям, контактністю, пізнавальними здібностями, товариськістю, креативністю, силою «Я», сміливістю, поглядом на природу людини, емоційною стабільністю, радикалізмом, самодостатністю, схильністю до співробітництва, конкуренції, готовністю до ризику, ціннісними орієнтаціями та ін.

Від'ємні значущі зв'язки встановлено із: боязкістю, станом стресу, емоційним дискомфортом, зовнішнім контролем, веденістю, схильністю до почуття провини, тривожністю, покірністю, підтримкою, дезадаптивністю, такою стратегією конфліктної поведінки як уникнення тощо.

Оскільки нами було виділено симптомокомплекс психологічних якостей, за вираженістю яких можна судити про психологічну готовність до діяльності фахівців морського флоту, то типологізація була проведена саме за переважанням кожного з них. Таким чином, було виділено емоційно-вольовий, мотиваційно-смысловий, когнітивний, комунікативний, виконавчий, самодостатньо-актуалізований та морально-нормативний типи психологічної готовності до розглядуваної в межах нашої статті. У ці групи увійшли як курсанти, що знаходяться наразі на етапі навчання, так і особи, що вже реалізують себе у професійній діяльності. Будемо наводити загальну характеристику, спільну для цих обох груп респондентів. Наявні між ними, навіть незначні, відмінності обов'язково будуть окреслені в тексті.

Отже, порівняння виділених типів показало наявність як специфічних, так і загальних психологічних особливостей. Так, у всіх типів досить яскраво вирізняється інтелектуальний блок, тобто фактори В (високий інтелект), М (практичність), Q₁ (радикалізм) мають середні та високі показники. Це свідчить про досить високі загальні інтелектуальні здібності випробовуваних, їх багату уяву та добру інформованість.

Слід відмітити високий показник Н (сміливість) у емоційно-вольового типу, що свідчить про соціальну сміливість респондентів, схильність до ризику, активність, тобто ті якості які можуть

позитивно вплинути на подальшу їх професійну діяльність (інші типи мають середні показники цього фактору). Водночас фактор О (схильність до почуття провини) має низькі показники в цій групі, що свідчить про впевнену адекватність, холоднокровність, неохильність до боязкості, провини, енергійність, тобто ті якості, які досить характерні для цієї групи. Але слід також звернути увагу і на такі риси, як безтурботність, самовпевненість, бездумність, що можуть негативно вплинути на психологічну готовність. Водночас саме представники цієї групи найбільш схильні до ризику, а серед типів поведінки в конфліктній ситуації не можна виділити якийсь певний, «улюблений» – найменш вираженим є уникнення.

У комунікативній групі, крім переліку характеристик комунікативної сфери, що сприяють ефективному спілкуванню, яскраво вираженим є фактор L (підозріливість), що свідчить про внутрішню напругу, деякі сумніви, високий рівень підозрливості в досліджуваних. Водночас варто врахувати вік досліджуваних і відсутність у них багатого життєвого досвіду, що й може породжувати невпевненість у собі та своїх діях. Це припущення підтверджується аналізом відповідних результатів досліджуваних, що вже працюють за фахом. У них результати за цим параметром не виходять за межі відповідей респондентів в інших групах.

Представники виконавчої та морально-нормативної груп показали дуже схожі результати. Істотно виділяється фактор G (моральна нормативність), як і у виконавчого, так і в морально-нормативного типів. Це свідчить про високу нормативність, сильний характер, відповідальність, зібраність, рішучість, що має позитивний вплив на реалізацію себе у професійній діяльності. Низький показник за фактором Q_{IV} в обох групах свідчить про деяку залежність від групи, необхідність у підтримці.

Цікавими є результати дослідження самодостатньо-актуалізованої групи, які дещо схожі з отриманими відомостями щодо мотиваційно-сислової групи (ймовірно, через те, що обидві групи напряму залежать від ціннісно-сислової сфери особистості). Так, представникам самодостатньо-актуалізованої групи властивий найвищий рівень пізнавальних здібностей, креативності, прагнення самопізнання, незалежність, суперництво (конкуренція) як стратегія виходу з конфліктної ситуації (що зовсім не виключає гнучкого застосування інших тактик). Загалом представники цієї групи показали результати, що можна співвіднести з висновками О. Ю.

Литвинової щодо персонально-екзистенційних фундаментальних мотивацій [3]. Для представників самодостатньо-актуалізованої групи характерний досить високий рівень вольових характеристик та навичок саморегуляції. О. Р. Фонарьов [5] показав неоднозначність трактування думки, згідно якої особистісний рівень регуляції характерний для осіб, що самоактуалізуються, що прагнуть пізнати все у професії настільки, наскільки це можливо. Автор відносить таких осіб до індивідуально-особистісного рівня професійної діяльності та життєвого шляху. Тож представників самодостатньо-актуалізованої групи можна віднести, керуючись логікою автора, до особистісного рівня регуляції, оскільки смисли та цілі їх діяльності відповідають, у тому числі, і моральним імперативам.

Важливим емпіричним фактом є встановлений нижчий рівень розвитку комунікативних якостей у курсантів, ніж у працюючих моряків. Найбільше відставання від освітнього еталону професійно значущих якостей виявляється саме в комунікативних якостях майбутнього судноводія, адже курсанти – майбутні судноводії більше орієнтовані на працю інженера, а не на роботу з людьми. Тож важливо ще на етапі навчання більше приділяти уваги розвитку комунікативних здібностей для забезпечення злагодженості та ефективності роботи в команді. О. К. Мітракова (яка теж займалась дослідженням підготовки саме судноводіїв) з цього приводу зазначала наступне: «Успішність професійної підготовки інженерів-судноводіїв багато в чому визначається формуванням у них навичок та вмінь ефективної комунікації, розвитком здатності організовувати взаємодію з людьми в діловій сфері, спрямовувати їх поведінку до бажаного результату, раціонально використовуючи соціально-психологічні характеристики комунікативної ситуації» [4, с. 433].

Відрадним є факт достатньої соціально-психологічної адаптивності та високої стресостійкості представників усіх виділених груп. Водночас наявні і певні специфічні аспекти адаптивності в кожній із них. Так, представники морально-нормативної, виконавчої та когнітивної груп мають найвищі показники за параметром «внутрішній контроль». Емоційно-вольова, комунікативна та мотиваційно-сміслова групи вирізняються найвищим рівнем емоційного комфорту та прийняття інших.

Представники самодостатньо-актуалізованої групи показали середні показники за параметрами соціально-психологічної адап-

тивності. Цікавим є найнижчий рівень у них ескапізму, веденості, тенденції покладатись на чужу думку, не конкурувати з іншими людьми, залишатись у тіні тощо. До речі, низькі значення означених характеристик властиві всім опитаним. Це прогнозований факт, оскільки така професія унеможливорює ухиляння від фізичних і психічних реалій життя чи керування іншими в ситуації, що потребує миттєвого реагування.

Висновки. Отже, встановлено специфіку психологічної готовності до діяльності у складних умовах у осіб, що знаходять на різних етапах професіоналізації (навчання та професійна діяльність.) Визначено перелік особистісних характеристик, що відіграють значну роль у психологічній готовності – це адаптивність, уміння вирішувати конфліктну ситуацію, стресостійкість, прийняття себе та інших, емоційний комфорт, внутрішній контроль, контактність, самоприйняття, гнучкість поведінки, пізнавальні здібності, товарицькість, креативність, сміливість, емоційна стабільність, самодостатність, готовність до ризику тощо.

Виділено та описано психологічні особливості емоційно-вольового, мотиваційно-сміслового, когнітивного, комунікативного, виконавчого, самодостатньо-актуалізованого та морально-нормативного типів психологічної готовності до діяльності у складних умовах. Доведено, що кожен з означених типів дає змогу ефективно працювати в екстремальних умовах професійної діяльності та індивідуально забарвлює її.

Перспективними напрямками в подальшому дослідженні обраної проблематики є поглиблення та розширення вивчення складових психологічної готовності до діяльності у складних умовах, дослідження такого питання не тільки у представників спеціальності морського флоту, а й у військових, пожежників, правоохоронців тощо; актуальним є розгляд специфіки корекційно-формувальних впливів, спрямованих на виявлення та залучення особистісних та соціальних резервів людини задля оптимізації її функціонування у складних умовах життєдіяльності.

Література:

1. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / В. А. Бодров. – Учебное пособие для вузов. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
2. Ермолаева Е. П. Психология социальной реализации профессионала / Е. П. Ермолаева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 347 с.

3. Литвинова О. Ю. Психологическая готовность военнослужащих к деятельности в экстремальных условиях в контексте субъектно-бытийного подхода / О. Ю. Литвинова. – Вестник Адыгейского государственного университета. – Серия 3 : Педагогика и психология. – 2012. – № 3 (103). – С. 150–154.

4. Митракова О. К. Коммуникативная компетентность в системе профессионально важных качеств специалиста судоводителя / О. К. Митракова. – Научные труды Дальрыбвтуза. – 2008. – Выпуск 20. – С. 432–439.

5. Фонарев А. В. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А. В. Фонарев. – Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–93.